

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна магістерська робота

на тему:

**«Міжспільнотні взаємини українців та кримських татар
(XV–XVIII ст.): етносоціальний та культурний аспекти»**

Виконала: студентка VI курсу, групи 61
напряму підготовки 8.02030201 Історія*
денної форми навчання

Остапенко Олена Вікторівна

Керівник: канд. іст. наук, доц.

Жуковський Олександр Іванович

Рецензент: канд. іст. наук, доц.

Дідківська Оксана Іванівна

ЖИТОМИР – 2014 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. Історіографія та джерельна база дослідження	10
1.1. Аналіз джерел з історії українсько-татарських взаємин.....	10
1.2. Стан наукової розробки проблеми	12
РОЗДІЛ ІІ. Взаємовпливи двох світів крізь призму невольництва	19
2.1. Проблема татарських набігів та ясиру.....	19
2.2. Руське населення та невольники в Криму.....	26
2.3. Рейди козаків та торгівля людьми.....	33
2.4. Татарське населення України	38
РОЗДІЛ ІІІ. Наслідки міжетнічних взаємин	44
3.1. Антропологічні, етнодемографічні, психологічні зміни в середовищі українців і кримських татар.....	44
3.2. Вплив кримських татар на сферу української культури	50
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	73

ВСТУП

Актуальність дослідження. Жоден регіон сучасної України не викликає стільки питань про його місце в українській історії, як Крим. За свою історію півострів входив до багатьох державних утворень, його населяли різні народи – киммерійці, таври, скіфи, греки, готи, гунни, слов'яни та інші. Протягом X–XIII століть на території Кримського півострова проживали й поселенці з Київської Русі, але поступалися у своїй чисельності тюркомовному населенню. В XI столітті східна частина Криму, а саме Керчинський півострів, перебував у складі Тмутараканського князівства, яке було частиною Київської Русі, але вже наприкінці століття втратило зв'язки з нею. У середині XIII століття Крим стає улусом (провінцією) Золотої Орди, а з розпадом останньої, тут, у 1449 році сформувалося нове політичне утворення – Кримське ханство. Це була татарська феодальна держава, що включала в себе землі Кримського півострова, Північного Причорномор'я, Приазов'я та Прикубання й існувала протягом 1449–1783 років. У 1475 році Кримське ханство визнало васальну залежність від Туреччини.

Відносини України й Кримського ханства протягом всього періоду його існування можна означити у двох напрямках. Перший – напрямок співпраці і мирних відносин, характерний в першу чергу для українського козацтва, який головним чином був викликаний необхідністю співіснувати в умовах порубіжжя та сусідства, а також протидіяти політичним намірам Польщі та Росії загарбати Україну чи поділити її територію між собою. Інший напрям – проблема постійних набігів татар на українські землі й пов'язані з цим втрати населення, захоплення ясиру, переселення, а також відплатні рейди козаків. Зазначені етносоціальні процеси між обома спільнотами забезпечили їх трансформацію, міру якої й на сьогодні науковцями ще не встановлено.

До центральних проблем історії України належить проблема ясиру, особливо в сучасних умовах, коли кримські татари є громадянами України.

Історія Криму вимагає уваги політиків, науковців – правників, демографів, істориків. Для останніх важливо сьогодні проаналізувати історичні долі обох народів, спрямувати науковий інтерес на малодосліджені сторінки українсько-татарських стосунків, показати усю їх складність і розмаїття комплексно, що й визначило актуальність даної роботи. Тема дослідження на сьогодні відповідає потребам суспільства і науки, підіймає питання переосмислення уроків історії, врахування їх, та сприяє розумінню явищ і процесів сьогоднішнього дня.

Слід також зауважити, що проблема етнічних взаємин двох народів є недостатньо дослідженою, і разом з питаннями ясиру, потуречення, інтеграції українців у кримськотатарське суспільство, козацької торгівлі невольниками, татарських колоній в Україні, перебуває фактично на стадії існування розпорошених фактів, які потребують комплексного дослідження, узагальнення. Існуючі наукові праці, присвячені українсько-татарським відносинам розкривають не усі аспекти їх взаємодії, приміром питання культурної комунікації між обома народами взагалі обійдено увагою дослідників. Отже, доцільним постає виокремлення даної проблеми в самостійний предмет наукового дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу існуючих джерел та літератури з'ясувати етносоціальний та культурний аспекти взаємин кримських татар і українців періоду Кримського ханства.

Зазначена мета конкретизується наступними **завданнями**:

- з'ясувати стан джерельної бази та наукової розробки проблеми;
- дослідити проблему міжетнічних стосунків українців і татар крізь призму татарських набігів і ясиру;
- виявити причини татарських набігів і витоки работоргівлі в Криму;
- простежити умови перебування руського населення та невольників в Криму;
- дослідити питання козацьких рейдів на територію Османської імперії й торгівлю мусульманськими невольниками;

- проаналізувати місце татарських поселень в Україні;
- визначити антропологічні, етнодемографічні, психологічні наслідки взаємодії двох народів;
- дослідити елементи культурного діалогу Криму та України і його наслідки для обох народів.

Об'єкт дослідження складає українське й кримськотатарське суспільство в процесі своєї історичної взаємодії та різної територіальної локалізації.

Предмет дослідження становить процес міжетнічних взаємозв'язків українців і кримських татар та антропологічні, етнодемографічні, психологічні, культурні наслідки даної взаємодії.

Хронологічні рамки роботи визначаються 1449–1783 роками, тобто періодом формування, розвитку Кримського ханства до припинення його існування внаслідок завоювання Російською імперією.

Територіальними межами дослідження є територія Кримського ханства та України.

Методологічну основу дослідження складають насамперед наукові принципи історизму, науковості, об'єктивності. Застосування принципу історизму дозволило розглядати усі історичні факти, події та явища означеної теми у їх взаємозв'язку та у відповідності до конкретно-історичних обставин. Міжспільнотні взаємини українців і кримських татар XV–XVIII століть досліджувалися у розвитку: їх становлення, розгортання, наслідки. Застосування принципів науковості та об'єктивності вимагало спиратися лише на факти, на їх дійсний зміст, вивчати і співставляти різні джерела, розглядати явище комплексно, показуючи різні сторони однієї проблеми, її суперечності. Проте, на нашу думку, жодна праця не може претендувати на абсолютну об'єктивність, адже кожен дослідник, спираючись на факти, робить свої висновки. Так, різні дослідники україно-татарських зв'язків, спираючись на одні і ті ж факти мають різні думки, висновки, позиції, разом з тим вносячи нові ідеї й погляди на проблему.

Тема нашого дослідження є складною й багатогранною, тому для її успішного опрацювання нами було використано системний й комплексний підходи, які дозволили зібрати сукупність окремих компонентів теми в єдине ціле: татарські набіги на українські землі й збитки від них – рейди козаків в Османську імперію та їх наслідки; становище татар в Україні – і становище українців в Криму тощо.

У ході дослідження застосовувалися методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, типології, порівняння, реконструкції, логічний та метод синхронного аналізу. Міждисциплінарний метод дозволив залучати до дослідження матеріали не лише власне історичної науки, але й соціології, антропології, фольклористики, культурології, етнології, що забезпечило цілісне висвітлення проблеми. Важливим є метод бібліографічної евристики, який дозволив дослідити історіографічний доробок по даній темі.

Щодо використаної у роботі термінології, що стосується насамперед поняття «етносоціальний», для розуміння тих процесів і явищ які воно позначає, нами було використано метод порівняння та зіставлення й обрано найбільш ґрунтовне й повне його визначення, а саме: «Етносоціальними процесами називаються зміни у складі й способі життя певного етносу, а також ті зміни, що відбуваються навколо нього (в соціальному середовищі, в стосунках з іншими етносами, всередині його структурних елементів), які зумовлюють суттєві зрушення в його бутті, розвитку, функціонуванні» [15]. До факторів, які визначають ці зміни відносимо військовий, природно-географічний, історико-політичний, економіко-господарський, демографічний. Поняття «культура» визначаємо як наслідок діяльності людей, певна система матеріальних і духовних цінностей – засоби і знаряддя праці, господарство, предмети побуту, наукові знання, виробництво, релігія, традиції, обряди, моральні принципи та норми, інформаційна сфера, юридичні закони, мистецтво, люди як творці певних культурних цінностей тощо. Таким чином, поняття «етносоціальний» у даній роботі виступає ширшим поняттям, а «культура» застосовано у вузькому значенні та виділено

окремим аспектом для наголосу на тих процесах і явищах в українській культурі, які мали місце внаслідок взаємодії з татарською, проте не були у достатній мірі висвітлені у науковій літературі. Політичні процеси у роботі відображені у тій мірі, у якій вони виступають лише як фактор етносоціальних процесів, політичні стосунки України і Кримського ханства у всій їх повноті виходять за межі даного дослідження.

Наукова новизна роботи полягає у наступному:

- вперше здійснено всебічний, комплексний аналіз проблеми: показано не лише наявність татарських набігів і збитки від них для українців, як це було дотепер у науковій літературі, але й майже аналогічну діяльність українських козаків й спричинені втрати загалом Османській імперії, а також здійснено порівняння мотивів і наслідків цих набігів з обох сторін. Сьогодні мають місце у літературі й тенденції навпаки, до заниження ролі втрат від татарської агресії й завищення ролі татарського компонента в українській культурі. Тому нами було запропоновано власну оцінку даної проблеми, переосмислено та доповнено існуючі знання стосовно етносоціального аспекту взаємодії загалом, сформульовано ряд принципових висновків;

- на основі аналізу джерел та літератури вперше здійснено спробу окреслити культурний аспект взаємодії українців і татар якомога цілісніше і повніше: визначено втрати й здобутки, точки дотику у сферах матеріальної і духовної культури. Дано оцінку етнокультурним процесам і явищам.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її зміст, положення, висновки можуть бути використані студентами для підготовки до семінарських занять з курсів «Історія України», «Історична географія», «Етнічна географія» та ін., при написанні наукових робіт і статей, а також для подальшого дослідження даної проблематики. Практичну цінність дослідження також становить його наукова новизна, сформульовані висновки, положення, узагальнення.

Апробація результатів дослідження. Основні висновки та положення дослідження оприлюднені автором на V Волинській міжнародній історико-

краєзнавчій конференції (Житомир, 2012 р., тема виступу: «Взаємовпливи українців і татар в умовах сусідства XV–XVII ст.») та на науково-практичній студентській конференції «Фахівець XXI століття: професійні мовні компетенції» (Житомир, 2014 р., тема виступу: «Tatar population of Ukraine (15 – 18 century)»).

Публікації. Підсумки дослідження викладені у п'яти статтях:

1. Остапенко О. В. Взаємовпливи українців і татар в умовах сусідства XV–XVII ст. / О. В. Остапенко // Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (студентська секція) (м. Житомир, 9 листопада 2012 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 84–87.
2. Остапенко О. В. Татарське населення України (XV–XVIII ст.) / О. В. Остапенко // Україніка молода: Збірник статей. Випуск 2. – Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 31–36.
3. Остапенко О. В. Україна в системі работоргівлі (XV–XVII ст.) / О. В. Остапенко // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (студентська секція) (м. Житомир, 15 листопада 2013 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 47–51.
4. Ostapenko O. V. Tatar population of Ukraine (15 – 18 century) / O.V . Ostapenko // Фахівець XXI століття: професійні мовні компетенції: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції для студентів немовних спеціальностей: Житомир, 15 квітня 2014 р. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 75–76.
5. Остапенко О. В. Вплив кримських татар на сферу української культури (XV–XVII ст.) / О. В. Остапенко // Україніка молода: Збірник статей. Випуск 3. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 21–28 .

Структура дипломної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (90 позицій). Загальний обсяг роботи 84 сторінки.

ВИСНОВКИ

Проблема міжетнічних взаємин українців і татар XV–XVIII століть є складною і багатоплановою. На сьогодні, в історичній літературі на достатньому рівні проаналізовано політичну сферу взаємодії двох народів, проте дуже мало уваги приділено тим явищам й процесам, які відбувалися в соціальній і культурній сферах, тим змінам, які зазнало українське суспільство у своїй взаємодії з кримськотатарським. Наукова розробка зазначених питань є складною у зв'язку з бідністю джерельної бази, важким доступом до неї, що в першу чергу стосується турецьких архівів, інформація яких могла б забезпечити більш детальне вивчення проблеми, та мовний бар'єр у даному випадку; специфіку самої теми, адже, ряд питань, що стосуються невольників у Кримському ханстві й Османській імперії загалом, не можливо вияснити у зв'язку з тим, що раб у даних державах втрачав своє ім'я. Також, питання українсько-татарських відносин тривалий період не вивчалось у зв'язку з відсутністю української державності і встановленням ідеології єдиної радянської народності, де питання історії національних меншин не підіймалося, або ж спотворювалося. Тому українська історіографія щодо даної проблеми є доволі бідною, питання впливу кримськотатарського чинника на українську культуру взагалі залишається поза увагою дослідників. Хоча загалом, на сучасному етапі помітним є зростання інтересу до означеної проблематики.

Взаємодія українців та кримських татар в першу чергу була зумовлена більш ніж трьохсотлітнім існуванням держави Кримське ханство на території Криму і Північного Причорномор'я поряд з українськими землями у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Московії-Росії. Українсько-татарські відносини містять як конфронтаційну, так і позаконфронтаційну складові. Конфронтація зумовлювалася татарськими набігами, виведенням чисельного ясиру, нищенням матеріальної і духовної культури, психологічним тиском на людину через постійну боязнь нападу.

Однією з найскладніших історико-демографічних проблем в рамках конфронтаційної складової є проблема ясиру з України. Перші прояви міжетнічних відносин у Криму між українцями та кримськими татарами з'явилися у зв'язку саме з татарськими набігами і виводом українських бранців у Крим та інші землі Османської імперії і всього Середземномор'я. Метою набігів був не стільки грабіж місцевого населення, скільки захоплення полонених, яких татари продавали на невільницьких ринках, одержуючи значні прибутки. Отже матеріальна вигода, а також потреба робочих рук для економіки Османської імперії були основними причинами татарських набігів, і те що від них найбільше постраждали саме українські землі пояснюється очевидно відсутністю власної державності. Ні Литва, ні Річ Посполита належним чином не дбали про захист підконтрольних їм українських земель.

Науковці вказують на можливість перебирання татарами традицій генуезької, венеціанської работоргівлі, або ж навіть слов'янської. Адже збагачення і побудова економіки за рахунок работоргівлі були можливими за існування відповідних невільницьких ринків, механізмів продажу полонених. Розповсюдження ж останніх далеко за межами Османської імперії свідчить про налагодженість системи работоргівлі і прийнятність її для тогочасного суспільства.

Це ж можна сказати й про Чорноморський регіон, де активними учасниками торгівлі невільниками були українські козаки, які продавали й обмінювали мусульманських, річпосполитських, московських бранців. Але якщо для татар такий спосіб життя був наслідком традицій кочового суспільства, то для козаків скоріше способом вижити в умовах неможливості традиційного ведення господарства на прикордонні і спробою зменшити демографічний тиск на українське суспільство відплатними нападами і полоненням мусульман. Таку можливість надавав загальний стиль життя того часу, загалом епоха. Крім захисту власних земель від татарських набігів, козаки відігравали значну роль в антимусульманських коаліціях, завдавали

вагомих людських, господарсько-економічних збитків Кримському ханству й Османській імперії.

З точки зору соціальних, етнічних перетворень, то важливо зазначити, що татарські набіги стали «каталізатором козаччини», і з часом відбулося утворення нового соціального стану – козацтва, який увібравши риси пограниччя, розповсюдив їх теренами Козацької держави. Численні антропонімічні дані свідчать про помітну кількість представників тюркського походження у складі козацтва. У середовищі останніх татари зазнавали релігійної і мовної асиміляції, як і українське населення в Криму.

Питання работоргівлі у Чорноморському регіоні й торгівлі козаків полоненими мусульманами є малодослідженими. Дещо більше відомостей маємо про українських невільників. Руське населення в Криму було присутнім ще за часів Київської Русі, проте до XVII століття було піддане насильній тюркізації й ісламізації. З українських земель, за підрахунками вчених, протягом XV – середини XVII століть, було виведено близько 2 мільйонів невільників. Ті що залишилися в Криму, перебували загалом у важких умовах, і їх життя відзначалося високою смертністю. Особливо у важкому становищі перебували чоловіки, що в результаті полонення потрапляли на галери. Якщо не вдавалося втеча чи підняття повстання на галері – вони гинули. Хоча не завжди невільники перебували у важкому становищі. Більш жорстокими правилами поведінки з рабами користувалися ногайці, хто ж потрапляв у прості родини кримських татар мали різні перспективи, у тому числі й можливість одержати волю внаслідок відпрацювання певного строку, на контрактній основі. Навернення в мусульманство було масовим, часто колишні невільники почували себе краще ніж на Батьківщині, де їх чекала панщина, бідність, розруха. Загалом можливість втечі була мінімальною, а прийняття ісламу відкривало шлях до волі. Існують також свідчення про досягнення українськими полоненими в Османській імперії високого суспільного становища і не зважаючи на невільницьке походження, ханські наложниці визнавалися членами династії.

Але це не говорить про «добрі сторони» мусульманського рабства, адже воно було вимушеним.

Для всебічного аналізу проблеми, слід звернути увагу на існування татарських поселень на території України. Вони утворювалися шляхом полонення, добровільних переміщень, найму, втеч татар. В Україні вони виконували службові функції, господарські, комендантські. Відомими є татарські поселення Київщини, Черкащини, у Львові, Острозі, загалом на Волині. Їх християнізація й асиміляція відбувалися досить повільно. Іноді татарське населення опинялося у кращих умовах ніж місцеві жителі. Наявність майнових прав у татар, мечетей, феномену «запорізьких татар», відсутність суттєвих конфліктів з місцевим населенням, свідчить очевидно про толерантне ставлення до татар. Хоча джерельних даних які б пролили світло на відносини татарського населення з українським маємо на сьогодні надзвичайно мало.

Велика кількість полонених у Криму другої половини XVII століття спричинила таку етнодемографічну ситуацію, за якої українське населення переважало серед татарсько-турецького. Відповідно українські землі перетворювалися на пустку, де сіяти хліб потрібно було зі зброєю в руках і життя означало постійну небезпеку, кров і попелища у всіх регіонах, аж до півночі Галичини і Полісся.

Втрата великої кількості людей, їх важке становище в Криму, викликало з боку українського населення вороже ставлення до татар, у яких століттями вбачали ворога. Однак поступово відбуваються суттєві зміни у ставленні українців до кримських татар – як до кровно споріднених. Це обумовлювалося знанням про долю невольників у Криму та Османській імперії, адже якщо український чоловік-невільник й мав якусь можливість втечі, то жінка її не мала, й перебуваючи в гаремах вступала у нову родину. Це зумовило виникнення великого прошарку мішаного населення, так званих «тумів». В той же час татари також поступово втрачали ознаки монгольської та туранської рас, наближаючись до расових типів, характерних для

українців. Мало місце й полонення мусульманського населення козаками та виникнення родинних зв'язків між ними. Загалом, такими були антропологічні наслідки взаємин обох світів.

Татарські набіги не сприяли місцевому культурному життю, але створювали умови для контактів з людністю Османської імперії, особливо на рівні побуту, ужиткового, військового мистецтва, звичаїв. Помітними є запозичення одягу, зброї, військових методів, мови тощо. Українська мова містить у собі значний відсоток тюркізмів, які були запозичені у ході взаємодії українського й тюркського світів загалом. Проте, очевидно й постійні контакти козаків й кримських татар мали наслідком перебирання татаризмів до української лексики. Також відомі переплетення мелодики українських й татарських пісень, татарський «кьобуз» дав поштовх до створення української автохтонної кобзи. У сфері релігії, кримські татари виявляли деяку віротерпимість, зберегли православні святини на території Криму, мали місце мусульмансько-християнські родини. Проте, все ж православні зазнавали утисків на релігійному ґрунті.

Спостерігаються перебирання козаками татарського одягу, мали місце ряд військових запозичень – лука й рушниці у якості почесної зброї, схожі тактичні прийоми, елементи, що складають козацьку геральдику.

Постійні протистояння з татарами, очевидно, не могли не вплинути на менталітет українського народу, його національний характер. Через постійні набіги українці понесли значні втрати у матеріальній й духовній культурі, а також час на її розвиток та загалом значний людський потенціал. Ідеологічне протистояння загарбникам, бар'єр релігійної відмінності, прагнення до самозбереження спричиняли протистояння впливам мусульманського світу.

Поряд з жорсткою конфронтацією, між українцями і татарами мали місце й позбавлені ворожнечі людські контакти. З початком XVIII століття значно скорочується джерело збагачення кримських феодалів шляхом грабіжницьких нападів на українські землі. Скорочення основного засобу наживи кримських феодалів та необхідність забезпечення прожиткового

мінімуму населення ханства прискорювали перехід основної частини татарських улусів до осілого способу життя й землеробства, чому певною мірою сприяли й контакти обох народів – кочового й осілого. У цей час на території степової України з'являється чимало слобід, активізується чумацька торгівля, що безперечно приводило до взаємодії у галузі економіки і культури.

Активні господарські відносини відбувалися особливо між татарами і козаками. Умови сусідства дозволяли козакам ловити рибу у підконтрольних татарам водах, козаки взаємно надавали право кочівлі на своїх територіях, існували господарські домовленості. Ментальний, релігійний бар'єри не завадили козакам переселятися на території Кримського ханства внаслідок збройних конфліктів з Варшавою і Москвою. Проте, їх становище під владою хана було таким же важким як і до переселення, тому мали місце повернення. Протягом існування Нової Січі, яка знаходилась під протекторатом Російської імперії, остання активно втручалася у відносини татар і козаків, нав'язуючи свою політику.

Загалом, не зважаючи на численні взаємозапозичення двох світів, трансформації українського суспільства здаються відчутнішими й більш негативними ніж татарського.

Як видно, проблема міжетнічних взаємозв'язків українського і татарського світів є складною, але на сьогодні недостатньо дослідженою. Одним з найголовніших завдань істориків є комплексне дослідження найрізноманітніших джерел з метою складання якомога повнішого каталогу турецько-татарських нападів з докладними хронологічними даними, з відомостями про територію охоплену нападами, про кількість нападників і захоплених у полон та його вплив на етнодемографічну ситуацію, економіку. Відсутні дані про сприйняття набігів суспільством Кримського ханства та Османської імперії, збитки від рейдів козаків. Спільним недоліком існуючого матеріалу є недослідженість початків татарських набігів, залишається невідомою історія работоргівельної традиції в Чорноморському регіоні.

Відсутні також серйозні дослідження питання татарських поселень на теренах України і як уже зазначалося, аспектів пов'язаних з культурною комунікацією обох народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Блез де Виженер. Описание Польского королевства [Електронний ресурс] / Блез де Виженер. – Режим доступу:
<http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Vizhener/text.phtml?id=3>
2. Броневский М. Описание Крыма [Електронний ресурс] / М. Броневский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 333–367. – Режим доступу:
http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=5
3. Величко С. В. Літопис. Т. 2. [Електронний ресурс] / С. В. Величко; пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>
4. Г. Л. де Боплан. Опис України [Електронний ресурс] / Г. Л. де Боплан; пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ, 1990. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/boplan/index.html>
5. Грабянка Г. Літопис [Електронний ресурс] / Г. Грабянка; пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/>
6. Эвлия Челеби. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму [Електронний ресурс] / Эвлия Челеби. – Симферополь, 1996 (пер. М. Б. Кизилова). – Режим доступу:
<http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Celebi/frametext3.htm>
7. Эміддіо Дортелли д'Асколли. Описание Черного моря и Татарии [Електронний ресурс] / Эміддіо Дортелли д'Асколли // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1902. – Т. XXIV. – Режим доступу:

http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=5

8. Михалон Литвин. Про звичаї татар, литовців та московитів [Електронний ресурс] / Михалон Литвин; пер. з московського видання: Максим, «Ізборник». – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm>
9. Українські народні думи та історичні пісні [Електронний ресурс]: [упоряд. П. Д. Павлій, М. С. Родіна. М. П. Стельмах]. – Київ, Видавництво Академії наук Української РСР 1955. – Режим доступу:
<http://proridne.com/content/пісенники/Українські%20народні%20думи>

Література:

10. Андреева С. С. Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 «Історія України» / С. С. Андреева. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
11. Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70-ті роки XVII ст.) / О. М. Апанович. – К., 1961. – 299 с.
12. Атаманенко В. Б. Свідчення про татарські напади на Волинь у Луцьких городських книгах др. пол. XVI ст. [Електронний ресурс] / В. Б. Атаманенко. – Режим доступу:
http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view
13. Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. А. Брехуненко. – К.: Національна Академія Наук України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. – 504 с.
14. Брехуненко В. А. Козацький ясир і торгівля ним у XVI – першій половині XVIII ст. [Електронний ресурс] / В. А. Брехуненко. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2010. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/itpm/2010_1/Bre_nko.htm

- 15.Вербець В.В., Субот О.А, Христюк Т.А. Соціологія: Навчальний посібник [Електронний ресурс] / В. В Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк . – К.: КОНДОР, 2009. – Режим доступу:
http://pidruchniki.ws/12210605/sotsiologiya/etnosotsialni_protsesti
- 16.Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М.: Мысль, 1992. – 446 с.
- 17.Возгрин В. Е. Рабство в странах Черного моря (позднее Средневековье – Новое время) [Електронний ресурс] / В. Е. Возгрин // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер. 2, История. – 2011. – Вып. 3. – Режим доступу:
<https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:NEWzrH9nyk4J:qtm.org/>
- 18.Ворончук І. Історична демографія України XVI – XVII ст.: стан та проблеми [Електронний ресурс] / І. Ворончук // Українознавство. – 2005. – №4. – С. 220–224. – Режим доступу до журн.:
<http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=170&number=57&category=3>
- 19.Галенко О. І. Зрадники-герої або український ідеал потуреченця / О. І. Галенко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 203–231. – Режим доступу:
<http://histans.com/JournALL/socium/6/10.pdf>
- 20.Галенко О. І. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI – XVII ст. [Електронний ресурс] / О. І. Галенко. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ist/1998_3/07_galenko_o.pdf
- 21.Галенко О. І. Пошуки Криму у минулому та сьогоденні України [Електронний ресурс] / О. І. Галенко // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту політичних та етносоціальних досліджень НАН України, 13–14 травня 2004 р. – К.: Стилос, 2004. – С. 25–49. – Режим доступу:
http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2004_05_13.

- 22.Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі / О. І. Галенко // Український історичний журнал. – К.: «Наукова думка», 2003. – Вип. 6, (№453). – С. 52–68.
- 23.Галенко О. І. Середньовічні держави південної України [Електронний ресурс] / О. І. Галенко // Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г.Аркуша, О.В.Бойко, Є. І. Бородин та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – С. 141–172. – Режим доступу:
<http://www.center.gov.ua/docman/download-document.html?gid=12>
- 24.Галенко О. І. Три згадки Константина Багрянородного про «полюддя» [Електронний ресурс] / О. І. Галенко. – К.: Інститут політичних і етносоціальних досліджень НАН України, 2004. – С. 48–67. – Режим доступу:
<http://histans.com/JournALL/ruthenica/3/2.pdf>
- 25.Галенко О. І. Українки – лагідні, але крутять своїми чоловіками як хочуть [Електронний ресурс] / О. І. Галенко // Країна. – № 122. – Режим доступу:
http://gazeta.ua/articles/history-journal/_ukrajinki-lagidni-ale-krutyat-svojimi-cholovikami-yak-hochut/435861
- 26.Галіль Іналджик. Османська імперія: Класична доба 1300–1600 / Гаміль Іналджик; пер. з англ. Олександр Галенко. – К.: Критик, 1998. – 285 с.
- 27.Гарбут А. А. Вплив історичних передумов на реалізацію кадрової політики в АР Крим [Електронний ресурс] / А. А. Гарбут. – Режим доступу:
<http://www.nbu.gov.ua/portal/pdf>
- 28.Грибовський В. В. Типологія татарських набігів у XVIII ст. [Електронний ресурс] / В. В. Грибовський. – Режим доступу:
<http://web.znu.edu.ua/pu/articles/185.pdf>

29. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Електронний ресурс]: в 10 т. (редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.) / М. С. Грушевський. – Київ–Львів, 1907. – Т. 4. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/>
30. Дашкевич Я. Р. Українці в Криму (XV–XX ст.) [Електронний ресурс] / Я. Р. Дашкевич. – Режим доступу:
<http://www.etnolog.org.ua/books/nartv/2003/N4/Art2.html>
31. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом / Я. Р. Дашкевич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 28–44.
32. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Я. Р. Дашкевич // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 40–43.
33. Дорошенко К. Тюрко-мусульманський вклад в історію України важен так же, как и славяно-християнский [Електронний ресурс] / К. Дорошенко. – Режим доступу:
<http://old.risu.org.ua/rus/religion.and.society/other.articles/article;5723/>
34. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків [Електронний ресурс] / М. П. Драгоманов. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/drag/drag07.htm>
35. Дюличев В. П. Рассказы по истории Крыма / В. П. Дюличев. – Симферополь: ИД «Квадранал», 2005. – 320 с.
36. Жук О. М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569–1648 рр. [Електронний ресурс] / О. М. Жук // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 21. – Режим доступу:
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/apvvi/2011_21/juk.pdf
37. Жук О. М. Татарське спустошення українських земель у 1482–1569 рр. як гальмівний фактор їх колонізації [Електронний ресурс] / О. М. Жук. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Istst/2010_3/R1/Zhuk.pdf

- 38.Зваричук Е., Маланчук С. Динаміка розвитку міських поселень у Подільському воєводстві (30-ті роки XV–перша половина XVII ст.) [Електронний ресурс] / Е. Зваричук, С. Маланчук // Мандрівець. – 2012. – № 1. – С. 24–28. – Режим доступу:
http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
- 39.Івангородський К. В. Військово-політичне співробітництво України-Гетьманщини та Кримського ханства в другій половині XVII – на початку XVIII ст. [Електронний ресурс] / К. В. Івангородський. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gich/2009_3/GCN4p189-196.pdf
- 40.Івангородський К. В. Вплив віротерпимості на православну та ісламську ідентичності Великого кордону України в XV – XVII ст. [Електронний ресурс] / К. В. Івангородський // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету: зб. наук. пр. / [ред. рада: С. В. Ківалов та ін.]. – Одеса : Міжнар. гуманіт. ун-т, 2011, № 3. – Режим доступу:
<http://mgu.com.ua/docs/KOD/vesnik/vipusk3/Ivangorod.pdf>
- 41.Івангородський К. В. Проблема ясиру в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства (XV – XVII ст.) / К. В. Івангородський // Україна соборна: Зб. наук. ст. – Вип. 4. – Т. 2. – К., 2006. – С. 3–12.
- 42.Івангородський К. Цивілізаційний феномен українського козацтва в етносоціальних трансформаціях Великого Кордону (XV – XVII ст.) [Електронний ресурс] / К. Івнгородський. – Режим доступу:
<http://kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-doslndnij-centr-chasi-kozack/vipusk-16-j/storiko-kraznavch-doslldzhennja-pamjatok-pznogo/>
- 43.История Крыма с древнейших времен до наших дней [Буров Г. М., Колтухов С. Г., Петрова Э. Б. и др.]. – Симферополь: Атлас-компакт, 2009. – 420 с.
- 44.Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / Гол. ред. П.Т. Тронько. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 777 с.

45. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Житомирська область / Гол. ред. П.Т. Тронько. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 725 с.
46. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Івано-Франківська область / Гол. ред. П.Т. Тронько. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 639 с.
47. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ / Гол. ред. П.Т. Тронько. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 585 с.
48. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Гол. ред. П.Т. Тронько. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
49. Історія української культури. У п'яти томах. Т. 2. (Українська культура XIII — першої половини XVII століть) [Електронний ресурс]. – Київ, «Наукова думка», 2001. – Режим доступу:
<http://izbornyk.org.ua>
50. Казаков О. О. Київська трагедія 1482 р.: історико-дипломатичний аналіз (частина друга) [Електронний ресурс] / О. О. Казаков. – Режим доступу:
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2012_2/40.pdf
51. Кандим Ю. До питання історії і сучасного стану українсько-кримськотатарських літературних зв'язків [Електронний ресурс] / Ю. Кандим. – Режим доступу:
<http://ukrlife.org/main/uacrim/kandym.htm>
52. Кащенко С. Г. «Виклад суті законів Османської династії» Хюсейна Хезарфена [Електронний ресурс] / С. Г. Кащенко, А. О. Лотаков // Наукові записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Серія: Юридичні науки. – 2010. – Т. 23 (62). №1. 2010. – С. 11–18. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/UZTNU_law/2010_1/02_kaschenko.pdf
53. Косенко Л. О. Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі / Л. О. Косенко. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2009. – 608 с.
54. Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський. – К.: Олір, 1996. – 288с.

- 55.Леп'явко С. А. Великі кордони українців [Електронний ресурс] / С. А. Леп'явко. – Режим доступу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_52_SV/Gileya52/I12_docs.pdf
- 56.Леп'явко С. А. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва [Електронний ресурс] / С. А. Леп'явко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVI. – Запоріжжя, 2009. – Режим доступу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2009_26/26/lepyavko.pdf
- 57.Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе: В 2 т. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С.1–9.
- 58.Луняк Є. «Ніжинці» у Франції [Електронний ресурс] / Є. Луняк // Ніжинська старовина. – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 47–65. – Режим доступу:
<http://www.google.com.ua/#sclient=psy-ab&hl=ru&q=Луняк+Є>.
- 59.Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом / Л. Львов. – Одесса, 1895. – 60 с.
- 60.Мицик Ю. На турецьких галерах (XVII ст.) [Електронний ресурс] / Ю. Мицик // Запорожці: До історії козацької культури. – К.: Мистецтво, 1993. – Режим доступу:
<http://haidamaka.org.ua/0201.html>
- 61.Міндюк О. Українці – корінний народ Криму [Електронний ресурс] / О. Міндюк // Дзвін Севастополя. – 1997. – липень. – Режим доступу:
<http://ukrlife.org/main/minduk/right.htm>
- 62.М'ягка Г. О. Зовнішні впливи на соціально-політичну структуру України XVI – першої половини XVIII ст. [Електронний ресурс] / Г. О. М'ягка. – Режим доступу:
<http://www.info-library.com.ua/books-text-10398.html>

- 63.Наливайко Д. С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. [Електронний ресурс] / Д. С. Наливайко – К.: Основи, 1998. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/index.html>
- 64.Олійник О. Запорозжці і татари – вороги чи сусіди? / О. Олійник // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 72–78.
- 65.Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «татарських шляхах» у другій половині XV–XVI ст. [Електронний ресурс] / Б. Омельчук // Мандрівець. – 2010. – № 1. – С. 15–23. – Режим доступу:
<http://journal.mandrivets.com/images/file/Omelchuk.pdf>
- 66.Панашенко В. В. Кримське ханство у XV–XIII ст. / В. В. Панашенко // Український історичний журнал. – К.: «Наукова думка», 1989. – №1. – С. 54–64.
- 67.Пенской В. В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. [Електронний ресурс] / В. В. Пенской // Восток. – М., 2010. – № 2. – С. 56–66. – Режим доступу:
http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/793/1/Vostok_Verst_Penskoj_indd.pdf
- 68.Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. [Електронний ресурс] / В. О. Пірко; Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с. – Режим доступу:
<http://www.experts.in.ua>
- 69.Поух А. Тюркська складова в процесі походження українського козацтва [Електронний ресурс] / А. Поух // Заповідна Хортиця: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» (жовтень 2011 р.) / Міністерство культури України, Національний заповідник «Хортиця». – Запоріжжя, 2011. – Режим доступу:

http://www.nmu.org.ua/ua/content/infrastructure/institutes_faculties/Faculty_Law/Department_HandPT/spivr/pouh.php?print=Y

70. Прицак О. Що таке історія України? / О. Прицак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 54–60.
71. Проскурова С. Соціокультурні аспекти освоєння українцями Північного Причорномор'я та Криму в XVI – XVIII ст. / С. Проскурова // Наукові записки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2007. – Вип. 10. – С. 167–174. – (Серія: Історичні науки).
72. Радько П. Г. Історичні взаємовідносини українського козацтва з Кримським ханством в контексті конституції Пилипа Орлика [Електронний ресурс] / П. Г. Радько // Гілея: науковий вісник. – 2010. – № 30. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/I2_doc.pdf
73. Рибачок І. Єврейська та татарська громади в містах південно-східної Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття [Електронний ресурс] / І. Рибачок // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип. 16. – Режим доступу:
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/apvvi/2009_16/rybachok.pdf
74. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с. (Україна крізь віки. – Т. 6).
75. Сергійчук Б. Україна – Туреччина: історичні зв'язки і сучасність / Наливайко С., Резаненко В., Сергійчук Б., Ціпко А., Чирко І. // Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В. Сергійчук (заг. ред.). – Вип. 1 – К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 117 – 127.

- 76.Сергійчук В. Український Крим / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.
- 77.Тимів І. М. Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст. [Електронний ресурс] / І. М. Тимів // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 7. – С. 60–71. – Режим доступу:
http://histans.com/JournALL/chornlit/chornlit_2013_7/chornlit_2013_7.pdf
- 78.Трощинський В. Українці в світі / В. Трощинський, А. Шевченко. – К., 1999. – Т. 15. – 352 с.
- 79.Туранли Ф. Г. Стосунки України з Кримським ханством, Високою Портою та Річчю Посполитою [Електронний ресурс] / Ф. Г. Туранли // Гілея. – 2012. – № 6. – Режим доступу:
http://lib.npu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r/cgiirbis_64.exe
- 80.Україна: хронологія розвитку [Електронний ресурс]. – К.: Кріон, 2009. – Режим доступу:
<http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/>
- 81.Fisher A. W. The Crimean Tatars [Електронний ресурс] / Alan Fisher. – Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1978. – Режим доступу:
<http://books.google.com.ua/books?id=Qjwid7xcOPIC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>
http://pidruchniki.ws/12210605/sotsiologiya/etnosotsialni_protsesti
- 82.Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського [Електронний ресурс] / Г. Халимоненко // Східний світ. – 1993. – № 1. – Режим доступу:
<http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/halimonenko-1.htm>
- 83.Хартахай Ф. Християнство в Криму [Електронний ресурс] / Ф. Хартахай. – М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2003. – Режим доступу:
http://tavrika.wz.cz/books/hartah_hrk/html/index.htm

- 84.Черкас Б. В. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV – XVI століть [Електронний ресурс] / Б. В. Черкас. – Режим доступу:
<http://dspace.nbuv.gov.ua:8080/dspace/bitstream/handle/123456789/18411/10-Cherkas.pdf?se>
- 85.Черкаський Л. М. Українські народні музичні інструменти [Електронний ресурс] / Л. М. Черкаський. – К.: Техніка, 2003. – 264 с. – Режим доступу:
proridne.com
- 86.Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.
- 87.Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. Т. 1 / Пер. з рос. І. І. Сварника. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.
- 88.Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с. – (3-тє вид., перероблене та розшир.).
- 89.Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. М. Яковенко. – К., 1997. – 380 с.
- 90.Якубович М. М. Татарсько-мусульманське населення південно-східної Волині XVI – XX століть: історична ретроспектива / М. М. Якубович // Наукові записки. – Острог: В-во НаУОА, 2010. – С. 186–196. – (Серія «Історичне релігієзнавство»). – Випуск 2.